2026 PRACE JĘZYKOZNAWCZE XXVIII/3
ISSN 1509-5304 DOI 10.31648/pj.12926 23–40
eISSN 2450-0801

Piotr Mirocha
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5752-5890
e-mail: piotr.mirocha@uj.edu.pl

(S)tarcie pamięci i zmęczenie ideologią: zmiany w odonimii i spory o pamięć kulturową w krajobrazie semiotycznym Chorwacji i Słowenii po 2004 r.

Memory friction and ideological fatigue: changing odonyms and cultural memory disputes in the semiotic landscape of Croatia and Slovenia after 2004

Abstrakt
Artykuł analizuje najnowsze kontrowersje wokół nazw ulic i placów upamiętniających Josipa Broza Titę w Chorwacji i Słowenii po ich akcesji do Unii Europejskiej (2013, 2004). Przypadki takie jak zmiana nazwy Placu Marszałka Tity w Zagrzebiu i spór o nazwę Aleja Tity w Lublanie ukazują, że pamięć o Jugosławii nadal budzi spory. Badania obejmują zarówno analizę dyskursu o odonimii w kontekście interpretacji historii i tożsamości narodowej, jak i reakcje społeczne na zmiany nazw widoczne w krajobrazie semiotycznym miejscowości takich jak Karlovac, Lublana, Mursko Središće, Radenci, Szybenik, Varaždinske Toplice, Velika Gorica, Zagrzeb i Zaprešić. Dokumentacja fotograficzna krajobrazu semiotycznego obejmująca 1658 zdjęć została poddana analizie ilościowej odwołującej się do funkcji znaków oraz obecności starych i nowych odonimów. Część jakościowa skupia się na studiach przypadków z Zagrzebia, Karlovca i Varaždinskich Toplic, interpretując zarówno trendy widoczne w badaniach ilościowych, jak i ujawniając zjawiska nieobserwowalne w danych liczbowych. Wyniki wskazują na duży stopień *zmęczenia ideologią* oraz obecność praktyk subkulturowych, które ujawniają niestabilne, a czasem kreatywne formy pamięci zbiorowej.

Słowa kluczowe: odonimia, Chorwacja, Słowenia, krajobraz semiotyczny, rewizjonizm historyczny, Jugosławia, Josip Broz Tito

Abstract
The article analyses the latest controversies surrounding odonyms commemorating Josip Broz Tito in Croatia and Slovenia following their accession to the European Union (respectively: 2013, 2004). Cases such as the renaming of Marshal Tito Square in Zagreb and the dispute over Tito Street in Ljubljana show that the memory of Yugoslavia continues to provoke debate. The research includes both discourse analysis of odonymy in

the context of interpretations of history and national identity, and examination of public responses to name changes visible in the semiotic landscape of towns such as Karlovac, Ljubljana, Mursko Središće, Radenci, Šibenik, Varaždinske Toplice, Velika Gorica, Zagreb, and Zaprešić. Photographic documentation of the semiotic landscape, comprising 1,658 images, was subjected to quantitative analysis focusing on the function of signs and the presence of old and new odonyms. The qualitative part of research focused on case studies from Zagreb, Karlovac and Varaždinske Toplice, interpreting the trends spotted in the quantitative research and uncovering phenomena not visible in numerical data. The findings indicate a high degree of ideological fatigue and the presence of subcultural practices that reveal unstable, and at times creative, forms of collective memory.

Keywords: odonymy, Croatia, Slovenia, semiotic landscape, historical revisionism, Yugoslavia, Josip Broz Tito

1. Wprowadzenie

We wrześniu 2017 r. Plac Marszałka Tity (*Trg maršala Tita*) w śródmieściu Zagrzebia otrzymał nową nazwę: Plac Republiki Chorwacji (*Trg Republike Hrvatske*). Zmiana w stolicy stała się wzorem dla podobnych ruchów w innych chorwackich miastach, takich jak Karlovac, Zaprešić, czy Velika Gorica. W Słowenii w ostatnich dwóch dekadach w kontrowersjach dotyczących odonimów upamiętniających Josipa Broza Titę dwukrotnie interweniował tamtejszy Trybunał Konstytucyjny – w stosunku do Alei Tity (*Titova cesta*) w Lublanie i Radencach.

Zmiany nazw ulic i placów, szczególnie intensywne po ogłoszeniu niepodległości przez oba te państwa w 1991, osiągnęły kulminację w roku 1993, lecz po 1999 r. w zasadzie zostały zarzucone (Stanić i in. 2009). Skąd zatem nowe kontrowersje dotyczące odonimów upamiętniających Titę, a przez to nawiązujących do pamięci o socjalistycznej Jugosławii?

Przedmiotem niniejszych badań są krajobrazy semiotyczne ulic i placów w Chorwacji oraz Słowenii, które w latach następujących po wstąpieniu tych państw do Unii Europejskiej (odpowiednio w 2013 i 2004 r.) stały się przedmiotem sporów dotyczących odonimów upamiętniających długoletniego prezydenta socjalistycznej Jugosławii, Josipa Broza Titę. Dyskusje te są dowodem na to, że pamięć o socjalistycznej Jugosławii wciąż bywa instrumentalizowana politycznie i nadal stanowi istotny przedmiot dociekań naukowych. Dotychczasowe badania nad najnowszymi konfliktami o odonimy pamiątkowe w byłej Jugosławii skupiały się bądź na jakościowym rozpoznaniu tendencji w miejscowościach różnej wielkości i w różnych regionach (Mirocha 2023), bądź na uwikłaniu w dyskursywną konstrukcję sporu (Mirocha 2024), zwłaszcza w stolicach (Potkonjak, Škrbić Alempijević

2018). Do głównych celów niniejszego tekstu należy włączenie także danych ilościowych do dyskusji zarówno o agonistycznym charakterze pamięci, jak i o postawach, które próbują tego rodzaju starć unikać.

2. Metodologia

Zainteresowanie krajobrazem językowym (*linguistic landscape*, LL) sięga lat 70. i 80. XX w., kiedy w dziedzinie planowania językowego zaczęto analizować obecność oraz regulację użycia różnych języków na znakach publicznych i w nazwach miejscowych. Rodrigue Landry i Richard Bourhis przeprowadzili badania ankietowe w kilku obszarach dwujęzycznych Kanady. Na podstawie zebranych danych wprowadzili pojęcie *krajobrazu językowego*, definiowanego jako „język publicznych znaków drogowych, billboardów reklamowych, nazw ulic, nazw miejsc, szyldów sklepów komercyjnych i znaków publicznych na budynkach rządowych, które łączą się, tworząc krajobraz językowy danego terytorium, regionu lub aglomeracji miejskiej" (Landry, Bourhis 1997: 25).

Istotnym czynnikiem stymulującym badania nad krajobrazem językowym okazało się upowszechnienie aparatów cyfrowych, pozwalających na łatwiejsze dokumentowanie wielojęzycznych przestrzeni. Wraz z tymi zmianami pojawiły się również refleksje nad wpływem globalizacji na wielojęzyczność, a także nad statusem języków mniejszościowych (Gorter 2006).

Stopniowo badacze coraz częściej zaczęli zwracać uwagę nie tylko na sam język, lecz także na szersze zjawiska związane z procesami semiozy. Jednym z nowych obiektów zainteresowania stała się multimodalność, m.in. w ramach projektu semiotyki społecznej Gunthera Kressa i Theo van Leeuwena (2001), którzy wskazywali na konieczność multimodalnej analizy dyskursu w ramach projektu semiotyki społecznej. W podobnym duchu Ron i Suzanne Scollonowie zaproponowali program geosemiotyki, rozumianej jako „badanie znaczenia społecznego znaczenia materialnego umiejscowienia znaków i dyskursów oraz naszych działań w świecie materialnym" (Scollon, Scollon 2003: 2).

Badania nad krajobrazem językowym w ostatnim piętnastoleciu cieszyły się rosnącą popularnością. Od 2008 r. organizowana jest cykliczna konferencja międzynarodowa *Linguistic Landscapes Workshop*, na której dyskutowane są zagadnienia związane z językami mniejszościowymi i zróżnicowaniem socjolingwistycznym, wpływem globalizacji oraz utowarowienia, a także zagadnienia związku uprzestrzennionej semiotyki z pamięcią kulturową czy onomastyką. Szerokie pole badawcze obejmuje również języki w środowisku

szkolnym, praktyki protestu, a także realia wojenne i uchodźcze. Od 2015 r. działa czasopismo naukowe *Linguistic Landscape*.

W Polsce temat krajobrazu językowego i wielojęzyczności również zyskuje na znaczeniu. Badania koncentrują się m.in. na sytuacji pogranicza polsko-czeskiego (Steciąg, Karmowska 2019), kondycji języków i etnolektów regionalnych (Góral 2014; Momot 2018; Pawłowski 2019; Tworek 2023) czy tekstach miejskich (Makowska 2024). Wyniki tych analiz ukazują się przede wszystkim w czasopismach takich jak *Socjolingwistyka*, *LingVaria* czy *Poradnik Językowy*. Od 2019 r. obserwuje się w Polsce wyraźną intensyfikację badań, a rok 2024 przyniósł prawdziwą „eksplozję" nowych artykułów na ten temat.

***

W niniejszym artykule przyjęta zostaje definicja krajobrazu semiotycznego Adama Jaworskiego i Crispina Thurlowa (2010: 2), którzy rozumieją go jako „każdą przestrzeń publiczną z widocznym napisem wykonanym w sposób celowy". Ujęcie to umożliwia wyjście poza proste przeciwstawienie tekstów słownych i wizualnych, pozwala też traktować cały kontekst (materialny, przestrzenny, społeczny) jako nośnik znaczenia[1].

Z perspektywy tekstologicznej teksty w krajobrazie semiotycznym stanowią przykład *tekstów minimalnych* (Czachur 2020), cechujących się powierzchniowym, komunikacyjnym i kompozycyjnym minimalizmem, a w przestrzeni publicznej występujących jako *szeroko rozumiane teksty miejskie* (Makowska 2024). Ich badanie pozwala wykazać, jak nawet pozornie niewielkie formy komunikacyjne, np. krótkie napisy, hasła czy symbole, wpływają na konstrukcję znaczeń i współtworzą krajobraz semiotyczny współczesnych miast.

Badania nad zmianami nazw ulic (odonimią) często są osadzane w kontekście studiów nad pamięcią zbiorową. Istotnym punktem odniesienia jest tu pojęcie miejsca pamięci (*lieu de mémoire*) zaproponowane przez Pierre'a Norę (1996), który definiuje je jako „każdy znaczący byt, czy to materialny, czy niematerialny, który na skutek ludzkiej woli lub działania czasu stał się symbolicznym elementem dziedzictwa pamięciowego jakiejkolwiek wspólnoty" (Nora 1996: xvii). W tym ujęciu odonimia stanowi jedno z potencjalnych *miejsc pamięci*: „[n]asze środowisko językowe wywołuje niezliczone efekty

[1] Nasuwa się skojarzenie pojęcia krajobrazu semiotycznego z tytułem polskiego przekładu pracy Umberto Eco *La struttura assente – Pejzaż semiotyczny* (Eco 1968). Dociekania badaczy *semiotic landscapes* rzadko jednak odnoszą się do historycznych już debat ze strukturalizmem, a w swoich przeważnie empirycznie zorientowanych studiach wykorzystują także ustalenia różnych prądów poststrukturalizmu, czyniąc to zazwyczaj w sposób dość eklektyczny czy pragmatyczny.

ideologiczne i, co więcej, to środowisko może być manipulowane" (Milo 1997: 374). Daniel Milo podkreśla również, że „nazwy ulic [...] pełnią rolę wskazówek w dwóch aspektach: jako przejawy zbiorowej pamięci danej społeczności oraz jako zewnętrzne oznaki sławy. A ta sława [...] jest z kolei utrwalana przez fakt, że nazwy ulic ją gwarantują" (Milo 1997: 365).

W kontekście polskim Ewa Kaltenberg-Kwiatkowska, socjolożka miasta i badaczka odonimii, zwraca uwagę, że zmiany w nazewnictwie ulic można traktować jako „barometr" zmian politycznych i narzędzie tworzenia tożsamości społecznej, a zarazem przedmiot sporów (Kaltenberg-Kwiatkowska 2011: 165; por. także inne badania nad polską odonimią: Handke 2001, 2002). W nawiązaniu do studiów nad pamięcią wskazuje się również, iż zmiany nazw mogą być formą aktywnego zapominania (Hałas 2004). Nazwy ulic stanowią tym samym element *szaty ideologicznej miasta* (Zieliński 1994), a według Mariusza Rutkowskiego mogą być „próbą »przywrócenia porządku aksjologicznego«" (Rutkowski 2019: 511). Na gruncie polskim Bartłomiej Różycki (2018) zauważa, że tego typu przeobrażenia w odonimii są również w dużym stopniu zależne od kontekstu lokalnego, zwłaszcza od historii konkretnego miasta i jego mieszkańców.

Izraelski geograf Maoz Azaryahu (2012: 485) zauważa, że zmiany nazw ulic towarzyszące transformacjom ustrojowym stanowią powszechną strategię pozwalającą podkreślić zerwanie z przeszłością. W podobnym duchu Anaïs Marin (2018: 133–134), badając przypadek Leningradu, wskazuje na niestabilność nazw ulic w państwach postkomunistycznych, co podważa ich rolę stabilizatora przestrzeni oraz prowadzi do konfliktów między różnymi grupami interesariuszy. Sytuacja ta bywa określana mianem *tarcia pamięci* (Potkonjak, Škrbić Alempijević 2018; Tsing 2005).

W analizie sporów o nazwy ulic przydatne okazuje się pojęcie *tarcia* (*friction*) w ujęciu antropologicznym, zaczerpnięte od Anny Tsing (2005). Autorka postrzega je jako „sprawiające dyskomfort, cechujące się nierównościami, niestabilne i kreatywne cechy powiązań w obliczu różnicy" (Tsing 2005: 4) oraz „metaforę zróżnicowanych, wzajemnie sprzecznych interakcji społecznych, kształtujących nasz współczesny świat" (Tsing 2005: 4–5). Sanja Potkonjak i Nevena Škrbić Alempijević (2018) odniosły to pojęcie do konfliktu wokół nazwy Placu Marszałka Tity w Zagrzebiu, wprowadzając przy tym koncepcję *tarcia pamięci* (*frictioning memory*). Oznacza ona interakcję społeczną wynikającą z braku konsensusu wobec pamięci narodowej – sytuację, która niekoniecznie ma wyłącznie negatywne konsekwencje, ale z pewnością nie przebiega bezproblemowo. Szczególnie wyraźnie objawia się ona w miejscach symbolicznych, wzbudzających ostre spory o wartości społeczne i kulturowe.

W badaniach nad zmianami odonimii wschodnich Niemiec i Ziem Zachodnich pojawia się dodatkowo zjawisko *zmęczenia ideologią*. Małgorzata Fabiszak i in. (2024: 180) przywołują przykład Słubic, gdzie po wymazaniu nazw kojarzonych z komunizmem w latach 1989–1990 „miasto odwróciło się od ideologicznie nacechowanych nazw ulic o charakterze pamiątkowym i zamiast tego wybrało odonimię związaną z przyrodą". Autorki wskazują, że także w saksońskim Annaberg-Buchholz „powtarzające się fale kolejnych zmian nazw w przeszłości sprawiły, iż zarówno mieszkańcy, jak i władze miasta stały się zmęczone taką ideologicznie nacechowaną formą upamiętniania. Mają nadzieję, że odniesienia do przyrody nie staną się przedmiotem sporów w przyszłości, gdy klimat polityczny ponownie się zmieni" (Fabiszak i in. 2024: 180). Zjawisko to ukazuje, jak postępująca przebudowa odonimii może prowadzić do społecznego znużenia narzucaną ideologią, a tym samym skłaniać do poszukiwania bardziej neutralnych rozwiązań w krajobrazie semiotycznym.

3. Kontekst historyczny i społeczno-polityczny

Od 1989 r. w Europie Środkowo-Wschodniej obserwowano intensywne zmiany w krajobrazach semiotycznych związane z upadkiem porządku socjalistycznego. Na obszarze byłej Jugosławii przełom przyniósł rok 1990, w którym odbyły się pierwsze wybory wielopartyjne, a w konsekwencji ogłoszono niepodległość Słowenii i Chorwacji. W Chorwacji przemiany te zbiegły się z wybuchem wojny (1991–1995), zaś proces transformacji krajobrazu pamięci, szczególnie widoczny w odonimii, zapoczątkowany został już w roku 1990, osiągając punkt kulminacyjny w 1993 (Stanić i in. 2009). Te metamorfozy ulicznego krajobrazu semiotycznego, które dokonywały się w latach 90. i na początku XXI w., doczekały się już dosyć obszernej literatury przedmiotu (por. Kodrnja 2006; Stanić i in. 2009; Karačić i in. 2012; Radović 2013).

Od końca lat 90. i początku pierwszej dekady XXI w. w Europie Środkowo-Wschodniej rozpoczął się proces instytucjonalizacji rewizji historii, m.in. na Węgrzech po roku 2010 (por. Palonen 2017) i w Polsce po roku 2015 (por. Różycki 2019). Wpisuje się on w nurt ideologicznej koncepcji *niedokończonej dekomunizacji* (*residual communism*) (por. Kopeček 2021: 28–83). Podobne tendencje widoczne są także w Chorwacji: od 2008 r. w Zagrzebiu działa Krąg dla Placu (*Krug za trg*), organizacja skupiająca głównie osoby o poglądach prawicowych, która dążyła do usunięcia imienia Tity z przestrzeni miejskiej (Potkonjak, Škrbić Alempijević 2018).

Kwestia upamiętnień związanych z Josipem Brozem Titą, długoletnim przywódcą socjalistycznej Jugosławii, stanowi zresztą jeden z kluczowych przykładów ilustrujących dynamikę przemian upamiętnień w przestrzeni publicznej. Postać Tity budzi kontrowersje: bywa kojarzona z antyfaszystowskim ruchem oporu, ale również z socjalistyczną państwowością Jugosławii – z zarzutami o autorytaryzm i podejrzeniami o serbską dominację (Potkonjak, Škrbić Alempijević 2018: 196–200).

Sam Krąg dla Placu ostatecznie odniósł sukces w 2017 r., kiedy to długoletni burmistrz Zagrzebia, Milan Bandić, zawarł koalicję z kilkorgiem radnych prawicy w radzie miasta pod warunkiem zmiany nazwy Placu Marszałka Tity (*Trg maršala Tita*). We wrześniu 2017 r. przemianowano go na Plac Republiki Chorwacji (*Trg Republike Hrvatske*). Decyzje w stolicy, stanowiąc rolę modelu nazewniczego dla mniejszych miejscowości, pociągnęły za sobą kolejne zmiany w innych miastach (Karlovac, Mursko Središće, Zaprešić, Varaždinske Toplice, Velika Gorica). Już wcześniej podobne procesy zaszły w Szybeniku, a w Słowenii – w Lublanie i Radencach (w tym ostatnim przypadku zmiana została zablokowana przez Trybunał Konstytucyjny).

4. Dane badawcze

Materiałem empirycznym do niniejszych analiz jest dokumentacja fotograficzna, zebrana od 20 września do 9 października 2022 r. w dziewięciu miejscowościach na terenie Chorwacji i Słowenii (tab. 1). Zdjęcia były wykonywane przeważnie wczesnym ranem, by zapewnić możliwie czyste kadry – zgodnie z dobrymi praktykami w badaniach nad krajobrazem semiotycznym (Gorter 2019)[2]. Obejmowały one wszelkie tekstualne praktyki semiotyczne przy analizowanych placach bądź ulicach oraz wybór praktyk na trasach wiodących do centrów badanych miejscowości – łącznie 1658 fotografii.

Dla lepszego zrozumienia kontekstu przeprowadzono również analizę niewielkiego korpusu artykułów z chorwackiej i słoweńskiej prasy oraz mediów internetowych (m.in. *Večernji list, Telegram.hr, Siol.net, Varaždinski.hr, Novi list, Jutarnji list, Slobodna Dalmacija, HRT, Glas Slavonije, Portal Novosti, Dnevnik.hr*). Wybrano 20 tekstów relacjonujących różne etapy procesu zmiany nazw, opublikowanych w okresie od września 2014 do lipca 2020 r.

[2] Automatyczne przetwarzanie danych dostępnych w internecie – np. na platformie Google Street View – jest obecnie technicznie możliwe i wykorzystywane także w badaniach nad krajobrazem semiotycznym (Crisman i in. 2024). Jakkolwiek imponujące byłyby możliwości takiego narzędzia, oferowane zdjęcia są wciąż w rozdzielczości zbyt niskiej, by uchwycić wszystkie tekstualne praktyki semiotyczne przy badanych placach i ulicach (zwłaszcza transgresywne, jak np. wlepki czy nielegalne ogłoszenia).

Tabela 1. Liczba zdjęć dokumentujących krajobraz semiotyczny ulic i placów stanowiących przedmiot analizowanych kontrowersji nazewniczych

Miejscowość	Liczba zdjęć
Karlovac	123
Lublana	71
Mursko Središće	188
Radenci	48
Szybenik	80
Varaždinske Toplice	88
Velika Gorica	31
Zagrzeb	199
Zaprešić	168

5. Uliczne krajobrazy semiotyczne jako przedmiot analizy dyskursu

Zagadnienie ulicznych krajobrazów semiotycznych daje się ująć jako przedmiot analizy dyskursu, w szczególności przy przyjęciu szerokiej jego definicji w ramach podejścia dyskursywno-historycznego. W ujęciu tym rozumiany jest on jako „zbiór kontekstowo zależnych praktyk semiotycznych, osadzonych w określonych obszarach działań społecznych, społecznie ukonstytuowanych i społecznie konstytuujących, związanych z makrotematem, powiązanych z argumentacją oraz angażujących różnych aktorów społecznych mających odmienne punkty widzenia" (Reisigl, Wodak 2009: 89). Znaczyć to może, że praktyki semiotyczne – takie jak umieszczanie, modyfikowanie czy interpretowanie napisów i znaków w przestrzeni miejskiej – współtworzą pamięć narodową, wiążąc się z makrotematem pamięci i jej subtematami, takimi jak doświadczenie II wojny światowej i realnego socjalizmu. Przyjmując taką perspektywę, analizuje się dyskurs w oparciu o argumentację dotyczącą tego, co powinno być zapamiętane i dlaczego (Reisigl, Wodak 2009). W efekcie spory i negocjacje wokół krajobrazów semiotycznych ujawniają rozmaite ujęcia przeszłości oraz wartości ważne dla danej społeczności.

W ramach niniejszych badań przeprowadzono analizę strategii argumentacyjnych (toposów) pojawiających się w dyskursie na temat zmian nazw ulic. Zwolennicy wymazania upamiętnień Tity argumentują przeważnie, że odonimy te symbolizują m.in. niewolę bądź totalitaryzm (Lublana, Radenci, Szybenik, Velika Gorica, Zagrzeb, Zaprešić), łamanie praw człowieka (Karlovac, Lublana, Mursko Središće), jugoslawizm (Zaprešić), pojawia się

też wątek szeroko rozumianych „kontrowersji" (Mursko Središće, Zaprešić), wreszcie argumentem bywa sugerowane nadmierne skupienie na przeszłości obrońców upamiętnień Tity (Zagrzeb). Przeciwnicy zmian nazw upamiętniających Titę wskazują, że symbolizuje on raczej antyfaszyzm (Szybenik, Velika Gorica, Zagrzeb), antystalinizm (Karlovac), socjalistyczną modernizację (Velika Gorica, Zagrzeb), w niektórych miejscowościach podkreśla się też obronę słoweńskiej autonomii narodowej (Radenci).

Przykład argumentacji za koniecznością zmiany nazwy może stanowić wypowiedź Ljiljany Popovački Račić, radnej miasta Zaprešić z ramienia prawicowego ugrupowania Ruch Ojczyźniany (*Domovinski pokret*):

> Uważam za niedopuszczalne, aby przestrzenie publiczne nosiły nazwę symbolizującą jugosławizm i totalitaryzm jako ideologię stanowiącą zaprzeczenie demokracji. Zobowiązuje nas do tego jako kulturalny europejski naród, również Rezolucja Rady Europy 1481 z 2006 roku, dotycząca potrzeby międzynarodowego potępienia totalitarnych reżimów komunistycznych (Lechpammer 2018).

Wypowiedź ta ilustruje z jednej strony antyjugosławizm, utożsamiający koncepcję federacji południowosłowiańskiej z totalitaryzmem, a z drugiej – wykorzystuje retorycznie odwołanie do wartości europejskich.

Znaczenia przypisywane konkretnym odonimom kształtują się jednak nie tylko poprzez dyskursy medialne i polityczne, lecz także w oparciu o materialny krajobraz semiotyczny ulic czy placów noszących dane nazwy.

6. Interpretacja ilościowa dokumentacji fotograficznej

W celu dokonania ilościowej interpretacji zebranych materiałów przeprowadzono klasyfikację funkcji tekstów obecnych w przestrzeni ulic i placów będących przedmiotem sporów. Analiza ta opiera się na dokumentacji fotograficznej, umożliwiającej zidentyfikowanie oraz opisanie znaczeń przypisywanych miejscom przez ich użytkowników. Dane ilościowe pomagają uchwycić dominującą funkcję badanych obszarów: pozwalają stwierdzić, co miejsca te symbolizują w oczach mieszkańców i osób odwiedzających.

Punktem wyjścia dla zastosowanej kategoryzacji znaków udokumentowanych w badanych krajobrazach semiotycznych była klasyczna typologia funkcji wypowiedzi Romana Jakobsona (1960). W szczególności ważne jest tu spostrzeżenie, w myśl którego komunikaty spełniają jednocześnie różne funkcje, lecz każdorazowo można wyróżnić funkcję dominującą – przede wszystkim informacyjną (poznawczą) bądź ekspresywną (emotywną). Z drugiej strony, w materiale empirycznym dają się zaobserwować powta-

rzające się typy znaków, które w hipoleptycznym procesie interpretacyjnym pozwalają proponować bardziej szczegółowe kategorie i subkategorie.

W przypadku znaków informacyjnych częstymi subkategoriami okazały się oznaczenia infrastrukturalne (drogowskazy, tabliczki z numerami domów, tablice z nazwami ulic czy placów) oraz turystyczne (przede wszystkim opisy zabytków). Wśród znaków ekspresywnych szczególnie powszechne były praktyki semiotyczne kibiców piłki nożnej oraz szeroko rozumiana ekspresja ideologiczna (światopoglądowa), przeważnie w postaci wlepek czy graffiti. Znaki pamiątkowe wiązały się z różnymi formami upamiętnień, zatem pytanie o ich funkcje odsyła do złożonej kwestii funkcji pamięci (Assmann 2013). Wreszcie w odniesieniu do praktyk semiotycznych o charakterze komercyjnym odnieść się należy do rozważań o funkcjach komunikacyjnych reklamy (por. np. Nöth 1990: 476–480). Dominuje w niej funkcja impresywna (konatywna), lecz nawet w przypadku reklam – a tym bardziej np. szyldów – można mówić o dominacji aspektu informacyjnego.

Tabela 2. Udział dominujących funkcji znaków w krajobrazie semiotycznym badanych ulic i placów

Miejscowość	Liczba znaków	Komercyjne	Infrastrukturalne	Informacyjne	Ekspresywne	Pamiątkowe	Turystyczne	Kibicowskie	Ideologiczne
Zagrzeb	500	23%	3%	6%	3%	1%	1%	4%	12%
Karlovac	426	51%	1%	19%	1%	2%	1%	5%	3%
Zaprešić	363	66%	9%	9%	9%	2%	0%	7%	1%
Mursko Središće	221	67%	10%	7%	10%	2%	4%	0%	0%
Szybenik	127	42%	6%	12%	6%	7%	2%	4%	0%
Velika Gorica	105	31%	11%	0%	11%	2%	0%	8%	2%
Lublana	78	28%	10%	15%	10%	1%	0%	29%	3%
Radenci	55	27%	36%	20%	36%	2%	0%	0%	0%
Varaždinske Toplice	44	39%	5%	25%	5%	7%	20%	2%	0%

Na bogactwo semiotyczne wpływa przede wszystkim wielkość miejscowości: w dużych miastach – takich jak Zagrzeb czy Karlovac – można zaobserwować liczne znaki, w mniejszych natomiast (np. Radenci, Varaždinske Toplice) odnotowano ich stosunkowo niewiele. Istotne znaczenie ma również centralność analizowanego fragmentu przestrzeni. W Zagrzebiu plac uchodzi za „jeden z najpiękniejszych placów miasta" (por. np. Šobak, Petranović 2017), co dodatkowo zwiększa jego widoczność i przyciąga różno-

rodne praktyki semiotyczne. Podobną rolę odgrywa intensywność aktywności komercyjnej – hala targowa w Karlovacu czy główne arterie miejscowości (Zaprešić, Mursko Središće) skupiają większą liczbę znaków.

Za przejaw ideologicznej funkcji odonimii lub szerzej rozumianego krajobrazu semiotycznego można uznać obecność znaków pamiątkowych w rodzaju flag narodowych i innego rodzaju upamiętnienia: od symboli partyzantki antyfaszystowskiej po pomniki i tablice poświęcone weteranom wojen lat 90. Udział takich znaków okazał się szczególnie wysoki w Szybeniku i Varaždinskich Toplicach. Jednak dopiero w Zagrzebiu dane ilościowe w wyraźny sposób ukazują, jak przestrzeń może stać się areną sporów ideologicznych, w których poszczególne grupy społeczne wykorzystują oznaczenia symboliczne do podkreślenia własnych poglądów i przekonań.

Tabela 3. Udział bezpośrednich użyć odonimów w krajobrazie semiotycznym badanych ulic i placów

Miejscowość	Liczba znaków	Z odonimem	Stary odonim	Nowy odonim
Zagrzeb	500	22 / 4%	0	22 / 100%
Karlovac	426	14 / 3%	1 / 7%	13 / 93%
Zaprešić	363	25 / 7%	9 / 36%	16 / 64%
Mursko Središće	221	25 / 11%	n/d	n/d
Szybenik	127	4 / 3%	2 / 50%	2 / 50%
Velika Gorica	105	8 / 8%	2 / 25%	6 / 75%
Lublana	78	5 / 6%	0	5 / 100%
Radenci	55	12 / 22%	n/d	n/d
Varaždinske Toplice	44	6 / 14%	2 / 33%	4 / 67%

Udział znaków zawierających odonim w krajobrazie semiotycznym badanych ulic waha się od 3% (Karlovac, Szybenik) do 22% (Radenci). Wśród badanych miejscowości są takie, gdzie znaków z nazwą sprzed zmian nie zaobserwowano (Zagrzeb, Lublana), jak i takie, w których stanowiły one 33–50% tego rodzaju obiektów (Varaždinske Toplice, Zaprešić, Szybenik).

Dane liczbowe dotyczące użycia nazw ulic i placów w krajobrazie semiotycznym – przedstawione w tabeli 3 – dają się zinterpretować w odniesieniu do kilku statystycznie istotnych zmiennych (tab. 4). Liczba znaków zawierających odonim skorelowana jest mocno z ogólną obfitością semiotyczną badanej przestrzeni. Ta ostatnia natomiast przeważnie stanowi funkcję wielkości miejscowości – innymi słowy, w większych miastach praktyki semiotyczne są bardziej intensywne.

Tabela 4. Korelacje wybranych ilościowych charakterystyk badanych krajobrazów semiotycznych i ich istotność statystyczna

Korelacja	Wartość współczynnika	Wartość *p* z testu *t* Studenta
L. znaków – l. znaków z odonimem	0,71	0,01
L. znaków – l. ludności (znormalizowana)	0,51	0,006
L. znaków z odonimem – l. ludności (znormalizowana)	0,2	0,002
Udział znaków z odonimem – udział znaków komercyjnych	-0,13	0,0002

Z drugiej jednak strony, korelacja udziału znaków zawierających odonim i znaków o charakterze komercyjnym jest negatywna. Wydaje się, że jest tak, gdyż tabliczki z nazwami ulic niejako „giną" wówczas w obfitości znaków takich jak szyldy, reklamy czy witryny sklepowe. Co do tablic z odonimami sprzed zmian, znamienna jest ich nieobecność przy śródmiejskim placu stołecznego Zagrzebia, powiązana zapewne także z intensywnością tamtejszego sporu o nazwę. W pozostałych wypadkach, wyjąwszy Lublanę, tego rodzaju znaki pojawiają się dosyć często.

7. Interpretacja jakościowa dokumentacji fotograficznej

Jakościowa analiza krajobrazów semiotycznych pozwala na zwiększenie „rozdzielczości" uzyskanych wyników oraz głębsze zrozumienie procesów wytwarzania znaczeń w konkretnych przestrzeniach publicznych. Poniższe przykłady ilustrują różnorodność strategii i dynamik społecznych, które nie zawsze są dostrzegalne w prostych zestawieniach statystycznych.

Pierwszym przypadkiem jest Zagrzeb, gdzie ze względu na status stolicy oraz lokalizację w ścisłym centrum miasta występuje szczególnie duże nagromadzenie różnego rodzaju znaków. Wśród nich można znaleźć znaki-palimpsesty, dostosowane do aktualnie obowiązującego nazewnictwa możliwie najmniejszym kosztem, co wskazuje na *zmęczenie ideologią*. Jednocześnie w Zagrzebiu, w odróżnieniu od mniejszych miejscowości, instytucje i firmy częściej inwestują w zupełnie nowe oznakowania wizualne, zgodne ze zmienionym adresem. W przestrzeni tej funkcjonują także symbole bezpośrednio odnoszące się do sporu o nazwę (np. *Tito – heroj*), względnie ironicznie go

wykorzystujące w innych celach (*Trg civilne zaštite*). Zagrzebski plac stanowi arenę intensywnego *tarcia pamięci*, gromadząc najwyraźniejsze i najbardziej różnorodne przejawy konfliktu ideologicznego (Ryc. 1).

Ryc. 1. Znaki ujawniające tarcie pamięci w ramach sporu o nazwę placu w Zagrzebiu

Drugim przykładem jest Karlovac – centrum regionalne położone w obszarze, który w latach 90. znajdował się na linii frontu, a obszar na południe od niego historycznie zamieszkiwany był przez ludność serbską. Także i tu widoczna jest obfitość semiotyczna, zwłaszcza w okolicach hali targowej, ze zdecydowaną przewagą znaków komercyjnych. Nie brakuje znaków-palimpsestów, będących wyrazem zmęczenia ideologią. Sporadycznie pojawiają się napisy i wlepki o charakterze ideologicznym (np. *Tito – moj bog*, symbole anarchistyczne czy sierp i młot, czasami rysowane kredą), co prawdopodobnie świadczy o subkulturowych praktykach młodzieży (Ryc. 2)[3]. Przy placu mieści się Pomnik Obrońców Ojczyzny, który reprezentuje oficjalny nurt interpretacji historii, podczas gdy zniszczony pomnik partyzantów z II wojny światowej w centrum miasta stanowi niejako „milczący" kontrapunkt. W rezultacie można by stwierdzić, że plac w Karlovcu świadczy zarówno o zmęczeniu ideologią, jak i stanowi scenę tarć ideologicznych, choć do sporu o nazwę odnoszących się jedynie pośrednio, to także zaangażowanych w kwestie pamięci historycznej.

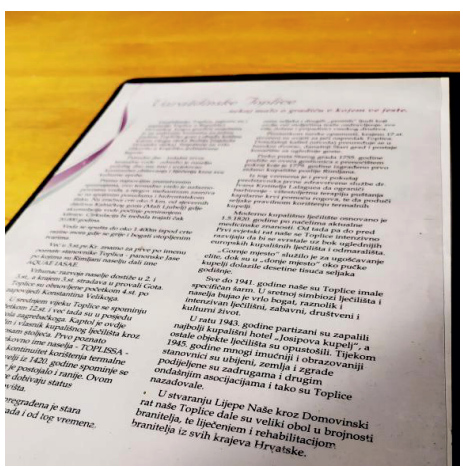
[3] Z uwagi na anonimowy charakter transgresywnych praktyk semiotycznych – takich jak graffiti – o autorach takich napisów można jedynie domniemywać. Jednakże socjolodzy, także ci badający formy wyrazu protestu politycznego na murach Serbii (Greenberg 2014: 63ff.), jak i ci zainteresowani formowaniem się subkultury kibiców piłki nożnej (Lalić i in. 1991), wskazują na dominację młodzieży wśród autorów graffiti, a w przypadku inskrypcji kibicowskich, w szczególności młodzieży męskiej.

Ryc. 2. Znaki ujawniające tarcie pamięci przy dawnym Placu Josipa Broza Tity w Karlovcu

Wreszcie w uzdrowiskowej miejscowości Varaždinske Toplice, położonej w północnej Chorwacji, panuje względne ubóstwo semiotyczne. Ze względu na niewielkie rozmiary miasta i jego charakter uzdrowiskowy w przestrzeni miejskiej praktycznie nie występują graffiti czy wlepki, za to widoczne są zadbane upamiętnienia partyzantów i weteranów wojen lat 90. – co może wynikać zarówno z regionalnej specyfiki (Zagorje, obszar oddalony od działań wojennych), jak i z sąsiedzkiej dbałości o otoczenie. Znaki turystyczne oferują oficjalną, raczej neutralną narrację o lokalnej historii (np. o okolicznościach zniszczenia hotelu sanatoryjnego *Josipova kupelj* pod koniec II wojny światowej). W menu jednej z restauracji pojawia się co prawda

Ryc. 3. Znaki ukrywające i ujawniające tarcie pamięci w Varaždinskich Toplicach

wersja wydarzeń o wyraźnie antyjugosłowiańskim zabarwieniu, jednak taki tekst, nieumieszczony w przestrzeni publicznej, nie daje się włączyć w analizę krajobrazu semiotycznego (Ryc. 3). Przypadek ten pokazuje, że sama obecność *tarcia pamięci* w danej społeczności nie zawsze w pełni przekłada się na materialne praktyki w przestrzeni publicznej, zwłaszcza w niewielkich miejscowościach.

8. Wnioski

W ramach przeprowadzonych badań wyróżniono dwa główne poziomy analizy. Po pierwsze, zbadano, jak skontekstualizowane znaczenia odonimów wytwarzane są w dyskursie medialnym. Po drugie, analizowano procesy wytwarzania znaczeń odonimów związane z ich usytuowaniem w przestrzeni fizycznej miast. Dopiero połączenie obu tych poziomów pozwoliło dostrzec, na ile odgórne próby kształtowania pamięci i odonimii pamiątkowej (np. przez samorządy lokalne) przekładają się na rzeczywiste przestrzenne praktyki semiotyczne.

Badania pokazały, że choć władze podejmują wysiłki mające na celu ukształtowanie określonej wizji przeszłości, to ich decyzje znajdują raczej ograniczone odzwierciedlenie w materialnym krajobrazie miejskim, zdominowanym przeważnie przez komercyjne praktyki semiotyczne[4]. O dużej skali obojętności wobec rewizjonizmu historycznego świadczy spora liczba znaków nadal posługujących się dawną nazwą ulicy czy placu – nawet do 25–50% – a także pojawiające się napisy o charakterze palimpsestu, wskazujące na czysto pragmatyczne podejście do zmienionego nazewnictwa. Zjawisko to można interpretować jako efekt *zmęczenia ideologią* – odchodzenia od ideologicznie nacechowanego nazewnictwa pamiątkowego jako rezultatu kolejnych fal upolitycznionych zmian nazewnictwa przestrzeni publicznej (Fabiszak i in. 2024).

Jednocześnie w stolicach (przykładem jest Zagrzeb), a w mniejszych stopniu także w miastach o charakterze regionalnych centrów (Karlovac, Szybenik) widoczne są także subkulturowe praktyki semiotyczne, które sporadycznie odnoszą się do konfliktu pamięci o Ticie, a często w inny sposób

[4] Nie da się na podstawie analizowanych danych twierdzić, że praktyki wchodzące w tarcie z narracjami reprezentowanymi przez władze mają szczególnie mocną pozycję. Ich pozycja jest raczej słabsza. Zarówno narracje pamięci, jak i tzw. przeciw-pamięci (*counter-memory*) stanowią jednak jedynie jeden z wielu składników ulicznego krajobrazu semiotycznego – i to, jak dowodzą dane ilościowe, podporządkowany znakom o charakterze komercyjnym (np. szyldom czy reklamom).

manifestują postawy ideologiczne. Przestrzeń miejska pełni tu rolę areny, na której dochodzi nie tyle już do tarcia pamięci, co różnych tożsamości i światopoglądów. Przez tarcie należy zaś tu rozumieć asymetryczne, niestabilne i kreatywne interakcje (semiotyczne) w obliczu różnicy perspektyw na pamięć historyczną (Tsing 2005; Potkonjak, Škrbić Alempijević 2018). Dzięki temu krajobraz semiotyczny staje się cennym źródłem wiedzy o postawach i dążeniach aktorów społecznych, którzy na poziomie dyskursu medialnego mogliby pozostać niewidoczni.

Literatura

Assmann A. (2013): *Cultural memory and Western civilization: Function, media, archives.* Cambridge.

Azaryahu M. (2018): *Revisiting East Berlin and Haifa: A comparative perspective on renaming the past.* [W:] *The political life of urban streetscapes: Naming politics and place.* Red. R. Rose-Redwood, D. Alderman, M. Azaryahu. London, s. 56–73.

Crisman J.J., Cheng A., Kim A.M. (2024): *From shopping centers to cultural centers: Los Angeles strip malls as sites of ethnic and immigrant placemaking.* „Urban Geography", s. 1–31.

Czachur W. (2020): *Teksty minimalne jako przedmiot badań genologicznych.* „tekst i dyskurs – text und diskurs" 13, s. 25–42.

Eco U. (1968): *Pejzaż semiotyczny.* Przekład A. Weinsberg. Warszawa.

Fabiszak M., Brzezińska A.W. (2020): *Konflikt pamięci czy konflikt władzy? Strategie językowe w dyskusji nad zmianą nazwy ulicy w Poznaniu.* „tekst i dyskurs – text und diskurs" 13, s. 81–99.

Fabiszak M., Buchstaller I., Brzezińska A.W., Alvanides S. (2024): *Commemorative street naming practices in the border towns Frankfurt (Oder)/Słubice.* [W:] *Space-Time (Dis) continuities in the Linguistic Landscape.* Red. I. Buchstaller, M. Fabiszak, M. Ann Ross. New York.

Góral B. (2014): *Pejzaż językowy Kaszub jako wykładnik tożsamości etnicznej. Studium socjolingwistyczne* [rozprawa doktorska, UAM].

Gorter D. (2019): *Methods and techniques for linguistic landscape research: About definitions, core issues, and technological innovations.* [W:] *Expanding the Linguistic Landscape.* Red. M. Pütz, N. Mundt. Bristol, s. 38–57.

Gorter D. (red.). (2006): *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism.* Clevedon.

Greenberg J. (2014): *After the Revolution. Youth, Democracy, and the Politics of Disappointment in Serbia.* Stanford.

Hałas E. (2004): *Polityka symboliczna i pamięć zbiorowa. Zmiany nazw po komunizmie.* [W:] *Zmiana czy stagnacja.* Red. M. Marody. Warszawa, s. 128–151.

Handke K. (2001): *Nazewnictwo miejskie Warszawy – stan i zagrożenia u schyłku XX wieku.* [W:] *Stan i potrzeby nazewnictwa miejskiego Warszawy. Materiały sesji naukowej Zespołu Nazewnictwa Miejskiego, 22 kwietnia 1998 roku.* Red. M. Barbasiewicz. Warszawa, s. 13–23.

Jakobson R. (1960): *Poetyka w świetle językoznawstwa.* „Pamiętnik Literacki" 51(2), s. 431–473.

Jaworski A., Thurlow C. (2010): *Introducing semiotic landscapes.* [W:] *Semiotic Landscapes.* Red. A. Jaworski, C. Thurlow. London, s. 1–40.

Kaltenberg-Kwiatkowska E. (2011): *O oznaczaniu i naznaczaniu przestrzeni miasta.* „Przegląd Socjologiczny" 60, s. 135–165.

Karačić D., Banjeglav T., Govedarica N. (red.) (2012): *Re:vizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*. Sarajevo.
Kodrnja J. (2006): *Rodna/spolna hijerarhija javnog prostora ili žene w nazivima ulica i trgova RH*. [W:] *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*. Red. J. Kodrnja. Zagreb, s. 74–101.
Kopeček M. (2021): *From narrating dissidence to post-dissident narratives of democracy: Anti-totalitarianism, politics of memory and culture wars in East-Central Europe 1970s–2000s*. [W:] *Central European culture wars: Beyond post-communism and populism*. Red. P. Barša, Z. Hesová, O. Slačálek. Praha.
Kress G., van Leeuwen T. (2001): *Multimodal Discourse*. London.
Lalić D., Leburić A., Bulat N. (1991): *Najsmo luđi. Grafiti i subkultura*. Zagreb.
Landry R., Bourhis R.Y. (1997): *Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study*. „Journal of Language and Social Psychology" 16(1), s. 23–49.
Makowska M. (2024): *Tekst miejski jako wyraz protestu. Analiza transparentów wykorzystywanych podczas warszawskich manifestacji antyrządowych w 2023 roku*. „Socjolingwistyka" 38(1), s. 195–213.
Marin A. (2018): *Toponymic changes as temporal boundary-making: Street naming in Leningrad/St. Petersburg*. [W:] *The Political Life of Urban Streetscapes*. Red. R. Rose-Redwood, D. Alderman, M. Azaryahu. Abindgon, s. 132–149.
Milo D. (1997): *Street names*. [W:] *Realms of Memory*. Vol. II: *Traditions*. Red. P. Nora. New York, s. 363–390.
Mirocha P. (2023): *The linguistic landscape of Croatian and Slovenian commemorative street names in the beginning of the 21st century: contesting, reproducing, and redefining Titostalgia*. „Socjolingwistyka" 37, s. 91–108.
Mirocha P. (2024): *Streetscapes and memories of real socialist anti-fascism in south-eastern Europe: between dystopianism and utopianism*. „Linguistics Vanguard" 10(1), s. 453–463.
Momot A. (2018): *Gwara w górnośląskiej przestrzeni miejskiej*. „LingVaria" (26), s. 303–316.
Nöth W. (1990): *Handbook of Semiotics*. Bloomington.
Nora P. (1996): *From* Lieux de mémoire *to Realms of Memory*. [W:] *Realms of Memory*. Vol. I: *Conflicts and Divisions*. Red. P. Nora. New York, s. xv–xxiv.
Palonen E. (2018): *Building a new city through a new discourse: Street naming revolutions in Budapest*. [W:] *The Political Life of Urban Streetscape*. Red. R. Rose-Redwood, D. Alderman, M. Azaryahu. Abingdon, s. 98–113.
Pawłowski A. (2019): *Pejzaż językowy Polski współczesnej: powrót do przyszłości?* „Poradnik Językowy" (10), s. 19–34.
Potkonjak S., Škrbić Alempijević N. (2018): *In friction mode: Contesting the memory of socialism in Zagreb's Marshal Tito Square*. [W:] *The Future of (Post)Socialism: Eastern European Perspectives*. Red. J.F. Bailyn, D. Jelača, D. Lugarić. Albany, s. 195–215.
Radović S. (2013): *Grad kao tekst*. Beograd.
Reisigl M., Wodak R. (2009): *The discourse-historical approach (DHA)*. [W:] *Methods for Critical Discourse Analysis*. Red. R. Wodak, M. Meyer. London, s. 87–121.
Różycki B. (2018): *Renaming urban toponymy as a mean of redefining local identity: The case of street decommunization in Poland*. „Open Political Science" 1, s. 20–31.
Różycki B. (2019): *Przemianowywanie ulic w Polsce 1989–2016. Charakterystyka zagadnienia*. [W:] *W kręgu wyobrażeń zbiorowych*. Red. A. Dubicki, M. Rekść, A. Sepkowski. Łódź, s. 145–172.
Rutkowski M. (2019): *Urban toponymy and collective memory: A case of law-enforced decommunization of street names in Poland*. „Lege Artis" 4(2), s. 261–300.
Scollon R., Scollon S.W. (2003): *Discourses in Place*. London.
Stanić J., Šakaja L., Slavuj L. (2009): *Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova*. „Migracijske i etničke teme" 25(1–2), s. 89–124.

Steciąg M., Karmowska A. (2019): *Wielojęzyczność zrównoważona? Krajobraz językowy polsko-czeskiego pogranicza w ujęciu ekolingwistycznym (przypadek Dusznik Zdroju i Hronova).* „Slavia Occidentalis" 76(1), s. 145–156.

Šobak M., Petranović E. (2017): *Prihvaćen prijedlog preimenovanja: Trg maršala Tita otišao u povijest.* „Večernji list", 1.09. <https://www.vecernji.hr/zagreb/zagreb-trg-marsala-tita-milan-bandic-1191560>, dostęp: 13.04.2026.

Tsing A. (2005): *Friction*. Princeton.

Tworek A. (2023): *Język rusiński we współczesnym krajobrazie językowym Dolnego Śląska.* „Linguistische Treffen in Wrocław" 24(2), s. 447–466.

Zieliński F. (1994): *Szata ideologiczna miasta. O przemianowywaniu ulic i placów.* [W:] *Miasta polskie w dwusetlecie prawa o miastach.* Red. E. Kaltenberg-Kwiatkowska. Warszawa, s. 189–199.